

5.1

DE LA MASIA AL DESENVOLUPAMENT RURAL INTEGRAL

JORDI SALA I CASARRAMONA

Director general de Desenvolupament Rural del DAAM

Bon dia a tothom,

En primer lloc, voldria agrair a l'organització la realització d'aquest congrés, i per fer-ho d'una manera tan transversal i des de tantes òptiques diverses.

Em diuen els organitzadors que aquest és el primer congrés específic sobre aquesta temàtica. Doncs bé, si considerem que la masia catalana té uns mil anys d'història, espero que el segon congrés no repeteixi aquesta carència.

LA MASIA COM A VERTEBRADORA D'UN TERRITORI

I els deia això dels mil anys perquè la primera masia o mas com s'entén avui en dia la podríem situar a partir del segle x.

Des que la humanitat va iniciar-se en el domini de l'agricultura o la ramaderia, les formes d'organització social van anar canviant, més sedentàries, i amb estructures socials més complexes.

I aquestes construccions de les quals ara parlem eren quelcom més que uns edificis, responien a una forma de producció determinada, encastada dins d'una dinàmica social concreta, i amb el feudalisme com a model imperant.

En el nostre cas té una clara identificació amb el que anomenem la Catalunya Vella, és a dir, la Catalunya que ja ha superat la Marca Hispànica i s'endinsa en una expansió cap al sud.

És, doncs, un element de colonització: una construcció, una família, un sistema productiu propi i molt tancat en si mateix.

Econòmicament es podria considerar autosuficient i fins i tot amb certs privilegis enfront dels camperols normals, que no podien evitar d'estar dins de la cadena de poder polític, així com de ser una punta de llança de l'expansió territorial primer i de la consolidació de l'autoritat de què depenien en el territori, o també moneda de canvi entre diversos nobles.

Aquesta circumstància s'agregà amb l'enfortiment del feudalisme durant els anys posteriors.

Així, una institució tan arrelada a casa nostra com la de l'hereu també es podia corrosionar en aquests primers segles del mil·lenni. El senyor feudal es vol assegurar que les seves terres són convenientment conreades i que cobrarà els tributs corresponents, i per això intentarà que el

mas estigui sempre ocupat i, si és possible, per la mateixa família.

Així s'aniran consolidant els anomenats *mals usos* o el creixent control del senyor sobre la mateixa organització familiar del pagès, que més endavant inclourà el control senyorial del matrimoni del gestor del mas en el mateix sentit de garantir-ne la seva activitat, així com la seva continuïtat, aspectes que es complementaran amb la consolidació de la figura de l'hereu ja esmentada. Una manera més de garantir al senyor feudal la rendibilitat de l'explotació i el control del territori en una sola persona, a la vegada que l'expulsió dels cabalers proporcionava un potencial de mà d'obra que emigrava cap al sud, cap a les noves terres d'expansió, tot retroalimentant així el sistema.

Aquest sistema de tenença i colonització es va veure sacsejat per un fet exterior inesperat i que el va esquarterar profundament. L'aparició de la pesta negra en el segle xiv va implicar una davallada demogràfica brutal en tot el país.

El sistema fins aleshores vigent d'ocupació territorial a partir d'assentaments disseminats va entrar en crisi.

Si bé aquesta escassetat poblacional va servir en part per reordenar les propietats, agrupar finques o integrar masos tot desapareixent els menys rendibles i els que van quedar deshabitats, la reacció senyorial va tendir a salvar la situació en un termini immediat, per tal d'assegurar-se al màxim la possessió del bé més preat en aquell moment, la força de treball. I ho va fer a partir d'imposar noves servituds als escassos habitants restants, tot lligant-los més a les seves propietats i aprofundint amb els anomenats *mals usos*, que foren la base d'un malestar social creixent que acabà amb un conflicte, la guerra de la remença, ja en el segle xv.

Finalment, la sentència arbitral de Guadalupe feta per Ferran II el 1486 va posar fi a molts d'aquests mals usos, sobretot en reconèixer la llibertat del pagès titular o del remença en poder abandonar el mas sense haver de pagar el tribut de redempció. Si bé no va acabar del tot amb el sistema feudal, sí que va suposar un canvi substancial i un reequilibri de les relacions entre explotador i senyor i obrí una nova etapa de la masia que ja ens endinsa en l'anomenada edat moderna.

LA MASIA MÉS ENLLÀ DELS SEUS LÍMITS

A partir de la sentència de Guadalupe, s'inicia un camí que bé que no serà lineal, sí que resultarà irreversible. La creixent autonomia del pagès respecte al senyor. Hi haurà passes endavant i retrocessos. En els debats de les mateixes Corts catalanes en podem trobar exemples, però la dinàmica històrica anirà a la consolidació del titular efectiu de l'explotació, que a més intentarà i en molts casos aconseguirà anar ampliant la superfície a treballar i ell mateix serà el principal interessat a mantenir-ne unida la finca, per la qual cosa es continua adaptant i practicant la transmis-

sió hereditària en un sol beneficiari, generalment en el fill primogènit.

El creixement d'aquestes propietats va fer que ja no poguessin ser treballades per una sola família, i així a la figura ja instal·lada del masover s'hi va anar afegint la dels treballadors a temps parcial, normalment petits pagesos de la zona que ajudaven com a jornalers en les puntes de feina, i que s'anaven fent més necessaris any darrere any. Per assegurar la seva cooperació a les tasques de les masies, se'ls atorgava la possibilitat de conrear determinats bocins de terra sota diversos tractes contractuals, entre els quals el de la rabassa morta, que tant enrenou portà en el segle xx. Per fer possible aquestes tasques en molts casos trobarem petites construccions properes a la masia.

Aquest desenvolupament econòmic també va comportar canvis socials i culturals. Els propietaris de les terres més rendibles, fossin antics o nous inversors, a poc a poc anaven abandonant les propietats per viure a les ciutats. Passaven a ser més rendistes i deixaven la responsabilitat de l'activitat agrària al masover, i aquest era qui realment organitzava, subarrendava, mentre que el propietari des del seu nou àmbit residencial es dedicava a protegir políticament els seus interessos, i ampliava el seu camp d'activitats cap a altres sectors.

Un fet important esdevingut a meitat del segle xix, la desamortització de Mendizábal, no comportà grans canvis en l'estructura agrària de Catalunya, encara que sí un canvi de propietaris de moltes finques.

El que també evoluciona és la mateixa concepció de la masia com a edificació. Si bé sempre va tenir com a missió principal donar aixopluc a la família treballadora de les terres, ho feia adquirint uns paràmetres constructius determinats en funció de cada etapa històrica. De fet, encara avui en dia l'arquitectura de moltes d'aquestes cases pairals, amb els diversos estils arquitectònics que podem observar en una mateixa construcció, no deixen de ser un llibre obert sobre les vicissituds.

LA REVOLUCIÓ INDUSTRIAL

En la segona meitat del segle xix es donen dos fenòmens que conjuntament afectaran aquest ascens constant de la importància de la masia. Per una part una davallada de preus, que farà disminuir significativament les rendes a masovers i propietaris, però per l'altra la creixent industrialització permetia anar absorbint una mà d'obra que fins llavors només trobava sortida laboral fora de l'Exèrcit i l'Església, en el sector primari. Aquesta competència en la utilització de la força de treball en farà augmentar el cost i en conseqüència és un altre factor que juga en contra dels beneficis totals de l'explotació.

Molts propietaris atrapats per aquesta doble corrent, menys preu pel seu producte i més cost per obtenir-lo,

opten entre altres alternatives per anar venent porcions de terres, tot capgirant el que havia estat fins aleshores una característica del mas, el seu engrandiment al llarg de la història. L'agricultura deixa de ser un sector en què s'inverteixen nous capitals, les propietats, excepte potser les més grans, tendeixen a la disminució i fins i tot desaparició com a tals en dividir-se en reiterades parcel·lacions i, evidentment, creixen les tensions socials entre propietaris i no propietaris, en les seves diverses figures.

LA MASIA COM A FORMA D'ORGANITZACIÓ COMPLEXA I AUTOSUFICIENT

En aquest breu i incomplet retrat històric cal descriure la masia des del **punt de vista social** com una organització complexa; i convé subratllar-ne quatre punts:

1. És un tipus d'organització familiar, social i econòmica de l'agricultura catalana.
2. És un contenidor de valors culturals, ètics, col·lectius, reservori de costums i patrimoni arquitectònic.
3. La família era el centre de la unitat productiva, amb rols definits pels diferents estaments familiars diferenciats per edat i sexe.
4. La figura de l'hereu tenia una significació econòmica com a defensa de la viabilitat de l'explotació.

I des del **punt de vista econòmic** la podríem definir com a unitat productiva autosuficient, tot remarcant-ne els punts següents:

- L'objectiu d'aquesta forma d'explotació és produir tot el que es necessita, mitjançant l'ús intensiu de la mà d'obra familiar.
- La producció és forçosament diversificada, amb una gran part per a l'autoconsum: cereal, horts, corrals i fruiters, vinya, olivera i una altra per explotar els excedents sobretot de cereals, vinya o olivera, per adquirir els que pugessin faltar a l'explotació.
- Interiorització de conceptes que ara anomenaríem *cicle de vida* o *reciclatge*. És a dir, tot és utilitzable o reutilitzable.
- El caràcter aïllat de les masies i els llargs períodes d'inestabilitat política exigien una cultura i instrumentació de l'autodefensa.

MOTORS DE CANVI I EL SEU ENTORN

Si analitzem l'evolució de la masia ja en el període històric més recent, el darrer segle, ens trobem amb una combinació d'elements històrics, polítics i tècnics que en marquen profundament l'evolució.

Sintèticament podem recordar que el segle xx és el de les grans guerres. Comencem el segle amb les guerres colonials de l'Àfrica, en què les llevantes eren nodrides especialment per les classes modestes, sobretot les camperoles, fet que repercutí negativament en l'estructura demogràfica del camp. La Primera Guerra Mundial va suposar, en canvi, una oportunitat per a Catalunya. La neutralitat i proximitat respecte a les nacions combatents va suposar un eixamplament de mercats per a l'economia catalana, circumstància que no es va aprofitar prou a Espanya per renovar les seves velles estructures i fer un pas cap a la modernització. La continuació dels vells patrons colonials va portar la dictadura de Primo de Rivera, que en demostrar-se un model esgotat va promoure la caiguda del mateix sistema monàrquic.

L'arribada de la República va significar un alè d'esperança social renovadora. La tan promesa reforma agrària en l'àmbit d'Espanya es va embarrancar a dins de les mateixes contradiccions del sistema. En l'àmbit de Catalunya la seva expressió es va reflectir en la Llei de contractes de conreus.

El fracassat cop d'estat del juliol del 1936 i la posterior guerra civil va acabar amb tota possible reforma, i la sagnia del conflicte va fer perdre gran quantitat d'actius agraris i sobretot va dinamitar les estructures organitzatives que s'havien anat creant.

Com a tota postguerra la fam va fer acte de presència, i es posaren en cultiu totes les terres possibles. Es recuperaren explotacions abandonades i els propietaris tingueren més facilitats per imposar les seves condicions. La figura del mitger i la del parcer tornen a ressorgir. Els béns agraris són uns béns preats dins d'una política autàrquica i l'estraperlo hi juga un paper no menyspreable. De fet, cal recordar que el nivell de PIB anterior a la guerra no es va recuperar fins uns vint anys més tard de la seva fi.

El canvi radical de política econòmica fet pel franquisme als anys 1960, tot canviant el sistema tancat autàrquic per un sistema obert amb el desenvolupisme i els seus plans, portà una revolució al camp. Es monetaritzen les relacions entre propietaris i explotadors de les terres. Entorn a un milió de persones es calcula que emigra fora del país, majoritàriament cap a Europa, i apareix la primera mecanització massiva.

Això vol dir canvis profunds en l'estructura agrària. Poca gent són capaços de gestionar quantitats de territori creixent. La motorització ja no fa imprescindible viure al costat de l'explotació. Les masies són les que pateixen més acusadament el despoblament; i els seus habitants van a viure a les poblacions més properes. Però aquest fenomen no es dona només en els nuclis aïllats, sinó també en aquelles petites poblacions amb serveis escassos o inexistents que veuen com la seva població disminueix dràsticament i es concentra a les viles properes més grans.

La revolució que suposa la mecanització agrària, junt amb els increments de rendiments gràcies a l'aportació de la indústria química, fa que dels anys 1960 als 1980 moltes masies quedin abandonades, es tanquin fins i tot pobles sencers i les comarques amb més dificultats objectives quedin amb una estructura demogràfica molt debilitada.

Les conseqüències d'aquest desenvolupisme van comportar entre altres coses uns canvis en les economies d'escala, tot fent inviables el que fins aleshores eren economies agràries familiars. Les que obtenien rendes més baixes van haver d'abandonar, de manera que es crearen importants bosses d'atur que van ser absorbides bé pel creixement de les ciutats, bé via immigració.

Aquesta manca de mà d'obra també va repercutir en l'abandó de les terres més marginals, moltes de les quals acabaren emboscades. En canvi, les terres més aptes van ser absorbides per pagesos de la mateixa zona que amb maquinària moderna tenien capacitat de gestionar territoris més amplis, de manera que s'anà cap a una homogeneïtzació de conreus, i s'especialitzaren els territoris en els conreus més rendibles, tot eliminant aquells altres que al seu dia havien constituït la base d'una autosuficiència alimentària.

Es va produir, doncs, també, una pèrdua del patrimoni agrícola, cultural, de biodiversitat, una desaparició d'oficis tradicionals, un canvi de produccions i unes transformacions significatives dels paisatges.

Amb la recuperació democràtica, i especialment en el cas català, amb el restabliment de la Generalitat, es comencen a dur a terme polítiques específiques per capgirar o si més no aturar aquestes tendències, tot passant a ser l'equilibri territorial una prioritat política, engegant-se programes d'industrialització difusa o d'estructures agràries i serveis als territoris rurals.

I aquí voldria fer una especial menció a la política de regadius, capítol en el qual s'han fet i es fan inversions importants, no sempre prou enteses.

Catalunya té importants dificultats objectives per poder tenir una activitat agrària normalitzada, i els podria parlar de la quantitat de territori qualificat per la seva altitud com de muntanya, el 20%, o del fet que una mica més del 50% d'aquest té pendents superiors al 20%, i sense oblidar les 16 comarques que tenen una baixíssima pluviometria en què amb estàndards generals es considera gairebé inviable la seva activitat agrària.

Doncs bé, tenim base estadística suficient per poder afirmar que aquelles comarques que tenien un aprovisionament garantit d'aigua gràcies a infraestructures de regadiu, com el Segrià o el Pla d'Urgell, al llarg dels cent darrers anys, han tingut un comportament demogràfic similar a la mitjana de Catalunya, mentre que aquelles que no en tenien, com les Garrigues o la Noguera, tenen avui menys

població que fa cent anys.

Penso que aquest exemple és prou clarificador per marcar possibles línies d'actuació si volem oferir oportunitats a tots els territoris, això sí, aplicant les tecnologies i les exigències del moment actual.

Aquestes actuacions es veuran reforçades per l'entrada de l'aleshores anomenada Comunitat Econòmica Europea, i en conseqüència de passar a ser beneficiaris de les polítiques agràries comunitàries, dels fons corresponents.

LA REACCIÓ

El camp català va reaccionar i es va reeinventar.

És cert que va continuar l'abandó de les edificacions agràries, i dels poblets més petits, però fins i tot molts d'aquests darrers avui en dia encara resisteixen gràcies al fet que l'activitat econòmica continua viva, i pràcticament totes les comarques catalanes han recuperat població, tot consolidant-se una xarxa de poblacions mitjanes al llarg del territori.

Com a elements bàsics d'aquest canvi voldria citar breument alguns aspectes per mi cabdals per entendre el nou rumb emprès per l'agricultura catalana.

S'ha anat a un redimensionament de les explotacions, però mantenint l'activitat familiar com a motor, fet que permet una dinàmica social molt més rica. Ha aparegut i s'ha consolidat la ramaderia integrada com una base important d'una indústria transformadora. S'han modernitzat infraestructures, i el camp s'ha organitzat via sindicats i modernitzant el moviment cooperatiu tan arrelat a casa nostra.

Tot això ha permès que avui Catalunya sigui considerada un dels clústers agroalimentaris més potents d'Europa, i amb aquesta aliança productor-indústria transformadora és un dels sectors industrials que més aporten al PIB. Però això no ens ha de fer oblidar una nova agricultura que creix amb força: l'agricultura de proximitat que aporta aquells productes de temporada, típics de casa nostra i tan necessaris per poder continuar gaudint d'una dieta mediterrània i que no només aporta una major satisfacció a un consumidor més exigent, sinó que també minimitza la seva petjada ecològica.

Ambdós enfocaments de l'activitat agrària, el més industrial i el més artesanal per dir-ho d'una manera ràpida, tenen la virtut d'ajudar a mantenir la població en una activitat lligada al territori, tot cuidant el paisatge, el patrimoni arquitectònic i mantenint uns determinats trets culturals.

Per altra banda, també cal destacar l'entrada amb força al sector serveis de l'agroturisme, que ha contribuït a rehabilitar construccions molt deteriorades, o els esports d'aventura creadors de noves ocupacions complementàries. I a poc a poc també es van reconeixent els valors intangibles que la disposició d'espais cuidats, agrícoles, ramaders o forestals ens aporten al conjunt de la societat.

LA TORNA

Ara bé, aquest model també presenta el que en podríem dir danys col·laterals.

El primer i més important és que la població rural passa a ser una minoria, cosa que vol dir pocs vots, i pèrdua de pes social i econòmic.

Paral·lelament les ciutats, i la cultura urbana, no paren de créixer. Es produeix un trencament entre la visió que té la ciutat del camp i les necessitats reals d'aquest. Es tendeix a una visió bucòlica del món rural i considerar-lo com la zona d'oci de la ciutat, i més quan no hi ha consciència del paper que juga com a proveïdor d'aliments, i com a cuidador de l'espai, fets que poden arribar a crear tensions i que, de fet, ja hem vist amb alguna proposta legislativa amb visions radicalment contraposades.

I finalment cal considerar les ombres que hi ha entorn al moviment cooperatiu, que no acaba de donar respostes efectives als actuals reptes o al paper a jugar pels sindicats.

ELS ACTUALS REPTES

La població mundial no para de créixer, i a més ho fa més fortament en zones amb desequilibris i mancances importants. Per altra banda, el progrés observat pels països considerats com a emergents, entre els quals la Xina i l'Índia, o Indonèsia, amb importants poblacions, permet que les importants poblacions d'aquests països accedeixin a dietes més completes, ja allunyades de les de supervivència, i també molt més diversificades; aquest fet, en opinió de la FAO, pressuposarà que per atendre les necessitats alimentàries de la humanitat a mitjans d'aquest segle, farà falta incrementar la producció d'aliment en un 70%.

I la pregunta és: i això com serà factible amb un planeta on les limitacions en l'ús de la terra i de disponibilitat de recursos hídrics és evident? Energia, sòl agrícola i aigua seran tres paràmetres limitants, que hauran de ser compensats per més innovació, més tecnologia i coneixement, a més de xarxes de distribució més eficients.

I, per altra banda, cal tenir en compte les inevitables però incertes conseqüències del canvi climàtic que poden agreujar més encara aquest escenari.

És per això que el tema alimentari ja està en l'agenda de les institucions internacionals, i el mateix organisme especialitzat de les Nacions Unides parla de la intensificació sostenible i de la col·laboració internacional.

Una globalització més gran pot permetre una resolució dels problemes més eficaç si hi ha cooperació efectiva, però també que aquests s'estenguin més ràpidament si arriben a explotar.

Ens podem trobar, doncs, en un escenari de més tensions internacionals, uns necessaris canvis de pautes de consum, reorientació i el món de l'energia cap a energies més renovables i més estalvi energètic, volatilitat de preus i

un possible empobriment de les regions més dependents.

Estem, doncs, en una fase en què els reptes ja són globals i les respostes encara no, i que cada país va prenent les seves pròpies decisions, però si vol fer-ho amb visió de futur no pot perdre de vista aquest marc global.

Això ho intenta fer la Unió Europea amb el seu programa 20.20, en el qual planteja tota una estratègia de futur i pretén que tots els seus programes d'actuació siguin coherents amb aquesta aposta, i així passa també amb el seu posicionament sobre la política agrària, els fons estructurals en general, i els de desenvolupament rural en particular.

No m'estendré ara a parlar-ne, ja que no és l'objecte d'aquest congrés, però sí que voldria fer una pinzellada sobre el Programa de desenvolupament rural de Catalunya fins el 2020 que hem presentat a la UE i que resta pendent a hores d'ara de l'aprovació definitiva, i que em servirà per arribar a la conclusió final de la meva intervenció.

EL PDR DE CATALUNYA 2020

La filosofia del programa parteix de la base que volem una Catalunya econòmicament i demogràficament equilibrada. Això vol dir que s'ha de fer un esforç per dotar d'oportunitats els territoris amb dificultats més objectives, i això s'ha de fer des d'una visió holística de cada indret, tot superant polítiques sectorials i criteris generalistes per anar a les especificats concretes.

Aquest plantejament excedeix en molt allò que és un clàssic programa de desenvolupament rural dins dels paràmetres clàssics, però sí que pot tenir present aquesta orientació.

Així doncs, el proper programa de desenvolupament rural de Catalunya que entrarà en vigor a partir del moment de la seva aprovació per part de la UE, que confiem que sigui aquest mateix mes, i estarà vigent fins el 2020, té un focus clau, que és la creació d'ocupació en els territoris rurals, ja que l'alt nivell d'atur és la principal xacra social que tenim en aquest moment, i per això ens centrarem molt en la incorporació de joves en el món agrari, i en tot allò que ajudi a la reactivació econòmica de les comarques objectes del pla d'actuació del PDR, les definides com a rurals segons criteris de l'OCDE, tot cercant el màxim de sinergies entre sectors, però també amb la innovació i la transferència del coneixement com una font d'ajudar a vertebrar el teixit social. I tot això amb un vector constant en totes i cada una de les propostes que és tenir present l'escenari de canvi climàtic, i en conseqüència afavorint les accions de mitigació i adaptació a aquest objectiu. En total representaran inversions directes de més de 800 ME en tot el període, més les que puguin induir.

DESENVOLUPAMENT RURAL INTERAL

I això cap on ens porta? Doncs, al meu parer, a revisar el paper de les polítiques sectorials.

Cada vegada és més important tenir una visió global d'un territori, veure quines són les seves necessitats, les interrelacions entre les diverses funcions productives i com està conformat el teixit social, les seves fortaleses i mancances i la necessitat de donar-hi respostes globals i coordinades.

Un intent d'aquesta visió més integradora del territori la vàrem tenir en el darrer debat monogràfic sobre agricultura al Parlament de Catalunya, que es va enfocar com a debat sobre el món rural, i així es van prendre acords sobre temes agraris, com a activitat encara principal en molts indrets, però també sobre urbanisme, convocatòries del SOC, mossos d'esquadra, entre altres. És a dir intentar plasmar que si es vol un territori viu i cuidat cal proporcionar oportunitats de treball, però també serveis i qualitat de vida equivalents a altres indrets i tenint present les condicions geogràfiques i de dispersió de la població.

CONCLUSIÓ

I tota aquesta llarga disquisició final com es casa amb l'objecte d'aquest congrés sobre la masia?

Doncs, si acceptem la filosofia que a l'hora de prendre decisions sobre un territori cal aixecar el zoom i anar més enllà de les merament sectorials, veurem que en molts indrets encara hi ha construccions aïllades, les antigues masies, i que es troben en casuístiques molt diferents.

Algunes habitades, poques, altres restaurades com a serveis, restaurants o agroturisme o segona residència, i altres més abandonades o amb un deteriorament notable, amb tot el que implica de pèrdua de patrimoni arquitectònic, però també de la història d'un indret, tot començant pel topònim de la casa, fins a la justificació de la seva ubicació.

La majoria de municipis actualment elaboren o ja tenen fet el catàleg de masies de les seves contrades, catàleg que serveix per facilitar llur recuperació, si escau, tot respectant-ne els llindars primitius.

La masia durant molts anys, tal com he intentat explicar, ha estat la punta de llança primer i el pal de paller després de la vertebració d'un territori. Ara que el seu paper aglutinador ja ha passat, li toca al territori recuperar la masia i integrar-la com un element de patrimoni històric i cultural, dins d'unes polítiques de desenvolupament integral i equilibrat.